

Bożena Opiłło
ESTETYKA I TECHNOLOGIA KSZTAŁTOWANIA ELEWACJI.
KRAKOWSKIE FASADY XIX w. I POCZĄTKU XX w.
WYBRANA PROBLEMATYKA KONSERWATORSKA.
Promotor: prof. Ireneusz Płuska

Praca doktorska stanowi analizę założeń estetycznych oraz historycznych technik i technologii wykonania fasad od średniowiecza do początków dwudziestego wieku, ze szczególnym uwzględnieniem budownictwa krakowskiego z XIX i początku XX w. Zasadniczą tezę stanowi zaakcentowanie znaczenia charakterystyki materiałowej dla percepcji wizualnej dzieła. Takie elementy jak plastyka i faktura powierzchni, wpływająca na grę światłocienia oraz zróżnicowanie waloru, połysku czy nasycenia barwy składają się na percepcję estetyczną fasady, jako ogólnie dostępnego dzieła sztuki.

Pod względem edytorskim praca teoretyczna zamyka się w trzech tomach, z których pierwszy obejmuje materiał opisowy (340 stron wydruku komputerowego), ujęty w dwóch zasadniczych częściach, opatrzonych wstępem i podsumowaniem, drugi stanowi aneks, zawierający materiał ilustracyjny, wyniki badań laboratoryjnych i materiały uzupełniające, a trzeci bogaty materiał ilustracyjny.

Część pierwsza stanowi zbiór informacji o modelowaniu historycznych elewacji, głównie na obszarze Małopolski, od wczesnych początków w dobie średniowiecza do końca osiemnastego wieku, z wyraźnym podziałem na okres medievalny i nowożytny. Skomponowany materiał odnosi się do aspektów natury formalnej i materiałoznawczej, sukcesywnie rozwijanych w dalszych rozdziałach. Omówiony został również problem świadomego doboru walorów estetycznych i artystycznych w procesie tworzenia definicji kostiumu plastycznego elewacji, dedykowanego wybranej epoce historycznej, na przykładzie Zamku w Pieskowej Skale.

Zasadniczą część dysertacji stanowi dużo obszerniejsza część druga poświęcona architekturze dziewiętnastego i początku XX w. zredagowana w formie odrębnych podrozdziałów. Rozpatrywane są w niej szczegółowo rozmaite aspekty przenikania się kolorystycznego i rzeźbiarskiego modelunku powierzchni architektonicznych oraz wieloetapowych metod ich realizacji, w dziewiętnastowiecznych i modernistycznych budynkach miejskiej zabudowy, w kontekście technologicznym i logistycznym. Celowo pominięto przy tym problematykę rozwiązań konstrukcyjnych, akcentując przede wszystkim aspekt wizualny i artystyczny elewacji. Dopełnieniem tych rozważań jest omówienie wpływu dziewiętnastowiecznych doktryn stylistyczno-estetycznych, na sposób kształtowania form wystroju elewacji, z uwzględnieniem statusu społecznego właścicieli i funkcji użytkowych budowli. Rozwinięta została kwestia wpływów i tendencji stylowych Wiednia i Berlina, a także odwołań do architektury rodzimej, znajdujących odzwierciedlenie w ostatecznym kształcie i wyrazie architektonicznym miejskiej zabudowy Krakowa. Podane zostały przykłady pionierskich budowli w różnych wariantach stylowych, z omówieniem technologii ich wykonania.

W formie przekrojowej przedstawione zostały zagadnienia związane rozwojem przemysłu budowlanego i wprowadzeniem nowych materiałów wiążących oraz stosowaniem nowatorskich technik wznoszenia i dekoracji fasad. W efekcie metodycznie

prowadzonej kwerendy archiwaliów historycznych i periodyków branżowych powstał zbiór informacji dotyczących wytwarzania i powszechnego stosowania różnych odmian cementów. W szczególności cementów romańskich, które, taktowane jako materiał imitujący kamień, umożliwiły uzyskanie nowego, specyficznego wyrazu plastycznego wystroju elewacji.

Spoiwa cementowe były wynalezione i stosowane w Anglii; najpierw (od końca XVIII w.), cement romański, uzyskiwany z wypalonych i zmielonych kamieni naturalnych: septarii i margli, a później - w 2 dekadzie XIX wieku cement portlandzki, pozyskiwany z odpowiednio przygotowanej mieszanki minerałów. Cementy szybko rozpowszechniły się w niemal całej Europie, wraz z zakładaniem nowych ośrodków produkcji.

Również w Polsce powstał przemysł cementowy, pionierem w tej dziedzinie był Jan Ciechanowski, który w 1853 r. założył fabrykę cementu romańskiego w osadzie Koziół pod Sławkowem koło Olkusa oraz fabrykę cementu portlandzkiego Grodziec k. Będzina, działającą od 1857 r. Dla rynku budowlanego Krakowa, gdzie cementy stosowano już od połowy wieku, szczególnie ważne były jednak austriackie fabryki cementu romańskiego w Kufstein, oraz portlandzkiego w Perlmoos (obie założył Franc Kink w I poł XIX w.), a w późniejszym okresie fabryki w Szczakowej (powstała w 1883 r.) i w podkrakowskiej Bonarce założonej w 1890 r. przez Bernarda Libana. Oba zakłady produkowały zarówno cement portlandzki jak i romański. Jednym z wcześniejszych przykładów zastosowania zapraw cementowych w wystroju elewacji jest kaplicy bł. Bronisławy wzniesiona przez Feliksa Księżarskiego. Do rozpropagowania wypraw i dekoracji z cementu romańskiego w Krakowie znacznie przyczynił się architekt Tomasz Pryliński, wykształcony w Zurichu.

W formie retrospektywnej, wszechstronnie przeanalizowane zostały metody komponowania i modyfikacji coraz to nowych typów zapraw mineralnych stosowanych w wystroju elewacji, łącznie z szczegółowym opisem wzajemnych proporcji ich składników, oraz metod aplikacji. Na wybranych przykładach, popartych zarchiwizowaną dokumentacją projektową, szczegółowo opisane zostały metody i techniki wykonywania poszczególnych detali dekoracji plastycznej fasad oraz rozwój produkcji gotowych odlewów na potrzeby nowo wznoszonych budowli. I tak: do zaprawy używanej do wyciągania profili tynkarskich dodawano wapna w celu zwiększenia plastyczności i wydłużenia czasu wiązania, stąd różnice w kolorystyce, a także twardości wypraw. Wahania odcieni poszczególnych partii tynków wynikały także z przygotowania niewielkich porcji szybkowiążącej zaprawy, bez specjalnej dbałości o precyzyjne odmierzenie składników. Staranniej przygotowywano zaprawę do odlewów, siano piasek i dodawano więcej spoiwa. Badania porównawcze wykazały również różnice w składzie zapraw z cementu romańskiego pochodzących z wczesnej fazy historyzmu, bardziej zwięzłych oraz późniejszych, z większym udziałem kruszywa.

Mineralny charakter wypraw powodował, że mimo powszechnie praktykowanego scalania kolorystycznego warstwą farby, czytelne było zróżnicowanie walorowe pomiędzy poszczególnymi partiami zaprawy, co dawało efekt charakterystycznej niejednorodności barwnej tynków, zauważalnej na archiwalnych fotografiach budynków z tego okresu. Cement romański jako materiał stosunkowo drogi, zwłaszcza we wcześniejszej fazie historyzmu, był często stosowany jako cienkowarstwowa zaprawa wykończeniowa lub imitowany innymi materiałami. Metody te również zostały opisane w pracy, podobnie jak detale technologiczne i obszary stosowania innych materiałów budowlanych i zdobniczych, jak: cegła i ceramika, kamień, metal, dekoracje mozaikowe i malarskie.

Ekspozowany wątek ceglany elewacji był bardzo popularny w dobie historyzmu, stosowano zróżnicowane układy wątków i rodzaje fugowania. Walory dekoracyjne uzyskiwano również poprzez stosowanie cegieł fakturalnych, barwnie glazurowanych aplikacji i plastyczne, trójwymiarowe układanie materiału ceramicznego. Efekty te szczególnie popularne były w odmianie eklektyzmu zwanej *architecture picturesque*, którego wybitnym przedstawicielem był Teodor Talowski. Od lat 80. XIX w. cegły zastępowano przypominającymi je płytkami okładzinowymi, (m.in. na elewacji domu własnego arch. Tadeusza Stryjeńskiego). Mogły to być płytki w całości ceramiczne lub, wprowadzone nieco później warstwowe płytki cementowo-ceramiczne, jak na fasadzie domu przy ul. Retoryka 15. Najbardziej popularne były płytki białe, prawdopodobnie produkowane od lat 90. XIX w. przez fabrykę cegły białej Juliusza Libana w Borku Fałęckim, ale dostępne były również okładziny w innych kolorach. Chętnie stosowano je na fasadach kamienic czynszowych, ze względu na długotrwały schludny wygląd, bez konieczności kłopotliwych remontów, często w zestawieniu z bogatym wystrojem sztukatorskim, który z kolei podnosił rynkową wartość realności. W wystroju kamienic omawianego okresu zaznacza się więc stopniowo coraz większe dążenie w kierunku imitacji i zastępowania droższych materiałów tańszymi lub łatwiejszymi w utrzymaniu, a także skupieniu się na wizualnej formie niektórych elementów architektonicznych, a nie ich pierwotnej funkcji.

Fasady tworzą skomplikowane i niejednorodne struktury, w licznych wariantach technologicznych. Elewacje zdobione były bowiem również elementami rzeźbiarskimi, odkuwanymi z kamienia, lecz częściej odlewanyymi: terakotowymi, gipsowymi lub z cementu romańskiego. Odlewy montowane były na elewacji z użyciem długich kutych ćwieków i gwoździ maszynowych. Rzadko, ale wykonywano również dekoracje rzeźbiarskie z cynku i miedzi. Z upodobaniem stosowano dekoracje sgraffitowe, od początku XX w. stosowano też mozaikę. Malarstwo monumentalne było w Krakowie mniej popularne, do ważniejszych przykładów należy wystrój hali Sokoła wykonany w technice *spirit fresco*.

Odrębny rozdział poświęcony został twórczości wybitnych osobowości, kreujących własne rozwiązania stylistyczno-technologiczne, wpisując je niejako w najnowsze trendy plastyczno-estetyczne krakowskiej architektury dziewiętnastego i początków dwudziestego stulecia. Omówione zostało podłoże działalności twórczej wielkich architektów, wraz z oceną zgodności projektów zachowanych w archiwach ze zrealizowanymi obiektami. Przedstawiony został szeroki zakres zagadnień, związanych z procesem powstawania budowli świeckich, sakralnych budynków oraz budynków użyteczności publicznej. Podane zostały aspekty technologiczne omawianych realizacji, ukierunkowane na poziom wykonawstwa konkurujących między sobą znanych firm budowlanych i branż współpracujących, wpływ ich wzajemnych relacji na efekt końcowy realizacji, z uwzględnieniem ówczesnych komentarzy i recenzji opinii publicznej.

Elementem dopełniającym opracowanie jest opis procesu budowlanego i komponowania wystroju elewacji Sukiennic, Domu Ubogich imienia Heliów oraz Akademii Handlowej. Historia trzech niezwykle charakterystycznych dla architektury Krakowa gmachów użyteczności publicznej, różniących się czasem powstania, funkcją i formą stylową, przedstawiona została w formie narracji. Prześlędzono drogę inwestycyjną tych budowli, od momentu zatwierdzenia projektu do finalnej oceny efektu końcowego, przy pełnej charakterystyce materiałów budowlanych i metodyki wnoszenia

murów i realizacji wystroju. Analiza materiałów archiwalnych uzupełniają badania konserwatorskie i laboratoryjne, dokumentujące stronę technologiczną i techniczną.

W odrębnym rozdziale przeanalizowany został wpływ historycznych procesów remontowo-konserwatorskich na stylistyczny wyraz architektury historyzmu i secesji. Poruszone zostały również niektóre zagadnienia związane współczesną metodyką renowacji i konserwacji powierzchni architektonicznych, w oparciu od doświadczenia autorki, zgromadzone w ramach praktyki zawodowej. Rozważana jest przede wszystkim tematyka zachowania autentyzmu pośród wartości artystycznej i estetycznej budowli, w odniesieniu do teorii konserwatorskich, podkreślone znaczenie wartości wizualnych w traktowaniu artystycznego wystroju fasady, jako indywidualnego dzieła architektonicznego, pozostającego w nierozzerwalnym związku z jakością aspektów technologicznych i wykonawczych. Podane są również przykłady rozmaitych rozwiązań i założeń konserwatorskich w odniesieniu do konserwacji elewacji wykonanych z zastosowaniem cementu romańskiego.

Integralnym elementem rozważań naukowych jest aneks badawczy, zawierający wyniki analiz specjalistycznych, definiujących materialne podstawy analizowanych procesów budowlanych, które zawarto w formie kolorowych wykresów i tabel oraz mikroskopowej i skaningowej dokumentacji fotograficznej. Materiał ujęto na ponad 150 stronach prezentując wyniki uzyskane przy wykorzystaniu współczesnych metod badawczych, jak mikroskopia stereoskopowa i elektronowa SEM EDS, spektroskopia FTIR oraz mikrofrakcja rentgenowska. Ponad to załączona została szczegółowa lista przedsiębiorstw zaangażowanych w wielobranżowe aspekty przemysłu budowlanego, a także historyczne normy i metody badania jakości stosowanych materiałów.

W trzeciej części mieści się bardzo obszerny materiał ilustracyjny skomponowany z 760 wybitnych przykładów krakowskiej architektury, fotokopii dokumentacji projektowej i szczegółów plastycznego rozwiązania detali architektonicznych i rzeźbiarskich.